

И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университети

Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

Диссертациялык кеңеш Д.05.23.661

Кол жазма укугунда

УДК 711.116+711.433/435(045/046)

ӨМҮРКАНОВА АЙЗААДА КАМЧЫБЕКОВНА

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ШААРЛАРЫНЫН АРХИТЕКТУРАЛЫК-
ПЛАНДОО ЖАНА МЕЙКИНДИК-АЙМАКТЫК
ӨНҮГҮҮСҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ**

Адистиги 05.23.22 – Шааркуруу, айылдык калктуу пункттарды пландоо

Архитектуранын кандидаты илимий даражасын

алууга арналган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2024

Диссертация И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинин “Шааркуруу” кафедрасында аткарылды

- Илимий жетекчи:** Кенешов Төлөбай Сейдакматович
архитектуранын кандидаты, доцент,
И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик
техникалык университетинин
“Шааркуруу” кафедрасынын башчысы
- Расмий оппоненттери:** **Нагаева Зарема Садыковна**
архитектуранын доктору, профессор
В.И. Вернадский атындагы Крым федералдык
Университетинин, “Шааркуруу” кафедрасынын
башчысы, Россия Федерациясы
Сарымсаков Белек Адыканович
архитектуранын кандидаты
Кыргызской Республикасынын Архитекторлор
Союзунун төрагасынын орун басары
- Жетектөөчү мекеме:** Эл аралык билим берүү корпорациясы
Рыскулбеков көч., 28, Бостандык району,
Алматы ш., Республика Казахстан

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын 7-июнда саат 16:00дө И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинде жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз- Орус Славян университетинде илимдин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 05.23.661 диссертациялык кеңешинин отурумунда болот. Дареги: 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Малдыбаев көч., 34 б, КМТУ. И.Раззакова (БАЗ).

Диссертация менен И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинин, 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Ч.Айтматов пр., 66 дареги боюнча жана Б.Ельцин атындагы КОСУнун, 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., көч. Киев 44 дареги боюнча китепканаларынан жана www.vak.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат тийиштүү тараптарга 2024-жылдын 7-майда таратылып берилген.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
арх. канд., доц.

Филатова Т.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу шаарлардын иштеши калктын жашоо-турмушунун деңгээлине көз каранды болгон Кыргызстандын аймактык уюшулушу менен өз ара байланыштуу. 1991-жылы Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин, саясий, укуктук, экономикалык, социалдык-маданий жана башка багыттардагы демократиялык принциптердин негизинде түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр болуп, республика өнүгүүнүн рыноктук экономикасынын жолуна өттү.

Бул мезгилде Кыргызстанда шаарлардын жана калктуу пункттардын аймагында атайын-функциялык түзүмдө активдүү өзгөрүүлөр болду: көптөгөн шаарларда өнөр жай объектилеринин жабылышына байланыштуу мурдагы шаар түзүүчү профилдердин жоготуулары бар; көптөгөн шаар четиндеги аймактарда жеке турак жай пункттары пайда болду; коомдук борборлор шаарды түзүүчү ядронун ролун аткарбай калды; коомдук транспорт жана шаарлардын инженердик-коммуналдык инфраструктура системасынын жоктугунан жана өз убагында өнүкпөгөндүгүнөн иштебей калды, жаңы турак-жай жана башка аймактар камсыздалбай жатат, айрым шаарлардын учурдагы архитектуралык-пландоо түзүмүнө кошулган жаңы турак жай жана башка райондор камсыздалбайт.

Акыркы он жылда Кыргызстандын калкынын санынын демографиялык өсүшүнүн оң динамикасы, өлкө боюнча ички жана тышкы миграция жана башка факторлор калктын турак жайга, социалдык объекттерге (бала-бакчалар, мектептер, мектепке чейинки мекемелер, спорт, маданият) жана башка муктаждыктардын көбөйүшүнө алып келүүдө. Калктын жашоо-турмушу үчүн зарыл объекттер менен канааттандыруу зарылдыгы жаңы объекттерди долбоорлоо жана куруу үчүн конкреттүү жер участкаларын аныктоону, иштеп жаткан инженердик-транспорттук курулмаларды жана Кыргызстандын шаарларынын жана калктуу пункттарынын инфраструктурасын өнүктүрүүнү талап кылат.

Азыркы учурда, Кыргызстандын көптөгөн шаарларында жана калктуу пункттарында түзүлгөн абал шааркуруу ишине, аймактык өнүгүү көйгөйлөрүнө, архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүрүү принциптерин илимий негиздөөгө, мейкиндик-аймактык долбоорлоонун прогрессивдүү методдорун жана шаарларды шаар курууну өнүктүрүүнүн башка аспектерин колдонуу менен байланышкан, алар Кыргыз Республикасында маанилүү актуалдуу көйгөй болуп саналат.

Диссертациянын темасы ООН-Habitat-III турак-жай жана шаардык туруктуу өнүктүрүү программасы менен (2016-жылдын октябрында кабыл алынган жана БУУнун Башкы Ассамблеясынын 71-сессиясында бекитилген),

2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы менен (2018-ж. 31-октябры ПЖ № 221), 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы менен (2021-ж. 12-октябрындагы ПЖ № 435) түздөн-түз байланыштуу. Мындан тышкары, бул тема Н.Исанов атындагы КМКТАУ "Кыргыз Республикасынын аймагын жана отурукташтыруу системасын өнүктүрүүнүн башкы схемасынын концепциясы" (2020-2021-жж.) жана "Кыргыз Республикасынын шаарларынын инженердик-транспорттук инфраструктурасын калыптандыруу жана өнүктүрүү көйгөйлөрү" (2020-2021-жж.) темаларына илимий-изилдөө иштери менен; ошондой эле Бишкек шаары боюнча "Шааркуруу" кафедрасында жеке курулуштардын беш турак жайы тарабынан аткарылган ишине түздөн-түз байланышы бар.

Диссертациянын максаты – Кыргыз Республикасынын шаарларын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн негизги принциптерин аныктоо.

Коюлган максаттын негизинде **диссертациялык иштин маселелери** аныкталган:

- учурдагы шаарлардын архитектуралык-пландоо өнүгүүсүнүн теориялык негиздерин жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн долбоордук өбөлгөлөрүн аныктоо;
- шаарлардын жана калктуу пункттарды жайгаштыруу системасын өнүктүрүүнүн тарыхый этаптарын аныктоо;
- шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн типологиясынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- шаарларда жана калктуу пункттарда шааркуруу мониторингин жүргүзүүгө илимий талдоонун таасирин негиздөө;
- Кыргызстандын шаарларын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн методологиясын жана принциптерин иштеп чыгуу.

Илимий жаңылык: Кыргыз Республикасынын шаарларын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүү принциптери иштелип чыкты. Шаарларды архитектуралык-пландоо жана аймактык өнүктүрүүнүн тарыхый этаптары аныкталды. Шаарлардын аймактык өнүгүшүнө таасир тийгизген объективдүү жана субъективдүү факторлору аныкталды. Кыргызстандын шаарларын келечектүү туруктуу өнүктүрүүнү мейкиндик-аймактык долбоорлоонун илимий жактан негизделген усулдары иштелип чыкты.

Изилдөө методдору шаарларды жана шаар процесстерин изилдөөнүн системалуу ыкмасына негизделген. Иште Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүн изилдөөдө комплекстүү талдоо колдонулат. Системалык ыкма шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүлүшүнүн типологиясын түзүү менен шаарлардын шааркуруу талдоосунда колдонулган жана мейкиндик-аймактык өнүгүүнүн ар

кандай деңгээлдериндеги шаарлардын топторунун. Беш тарыхый мезгилди аныктоо үчүн шаарлардын тарыхый, архитектуралык-пландоо өнүгүүсүнүн жана Кыргызстандын жайгаштыруу системасынын салыштырма анализи колдонулган. Шааркурууну долбоорлоонун мыйзамдык базасын талдоонун натыйжаларын, Кыргызстандын шаарлары боюнча геомаалыматтарды жалпылоо жана шаарларды мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн объективдүү жана субъективдүү факторлорун аныктоодо ар кандай методдордун синтезин жалпылоо.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү Кыргызстандын шаарларын келечектүү аймактык өнүгүүсүн долбоорлоо принциптерин жана методологиясын иштеп чыгууда жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашырууда турат, бул өз кезегинде шаарлардын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу инструмент болуп саналат.

Теориялык жана практикалык мааниси. Системалык мамилеге жана комплекстүү ыкмага негизделген шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүү принциптерин аныктоо боюнча изилдөө Кыргызстандын шаарларынын келечектүү аймактык туруктуу өнүгүүсүн долбоорлоо жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруу практикасында маанилүү болуп саналат; шаарларды мейкиндик-аймактык долбоорлоонун усулдарын жана системалуулугун өркүндөтүү менен байланышкан. Бул практикалык процесс шаарлардын шааркуруу кадастры түрүндө өткөрүлүп жаткан мониторингдин сапаты менен байланыштуу, ал өз кезегинде тартылуучу инвестициялардын, экономикалык көрсөткүчтөрүн баалоо жана шаардагы жана жалпысынан бүтүндөй шаардагы ири курулуш объекттерин каржылоо менен байланыштуу.

Коргоого коюлган диссертациянын негизги жоболору:

- шаарлардын аймактык өнүгүшүнө таасир тийгизген объективдүү жана субъективдүү факторлор;
- шаарларды өнүктүрүүнүн жана Кыргызстандын отурукташуу системасынын тарыхый этаптары;
- шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн типологиясы;
- Кыргызстандын шаарларында жана калктуу пункттарында шааркуруу мониторингин жүргүзүү методдору;
- Кыргызстандын шаарларынын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн усулдары жана принциптери.

Диссертациянын илимий жоболорунун жана натыйжаларынын ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү теориялык жана практикалык изилдөөлөрдүн толуктугу, илимий конференцияларда жана семинарларда алардын оң бааланышы менен ырасталат, беш жеке турак жай конуштарынын

2020-2021-жылдардагы долбоорлорун, Н.Исанов атындагы КМКТУнун "Шааркуруу" кафедрасы "Ак-Тилек" айылынын башкы планын иштеп чыгууда тастыкталган. (2021).

Изденүүчүнүн өздүк салымы: изилдөө бөлүмдөрүндө түздөн-түз иштөөдө, илимий-теориялык иштерге талдоо жүргүзүүдө, талдоо методдорун тандоодо, алынган натыйжаларды талдоодо жана иштеп чыгууда, изилдөө темасы боюнча публикацияларды жана докладдарды даярдоодо турат. Автор "Шааркуруу" кафедрасында бул тематика боюнча илимий-изилдөө жана долбоордук иштелмелердин жооптуу аткаруучусу болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору 10 (он) илимий макалаларда жарыяланып, илимий-практикалык конференцияларда докладдар берилген: «Регионалдык архитектуралык-көркөм мектептери» эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Новосибирск, РФ, 2015ж.); “Маданияттын руханий фактору катары азыркы шаардын көркөм-тарыхый чөйрөсүн сактоо” (Казань, Татарстан, РФ. 2018ж.); “Бишкек – келечектин шаары” Тегерек столдо (2018ж.); «Учурдун талаптары: курулуш тармагынын жаңычыл өнүгүүсү, аны санариптештирүү жана стандартташтыруу көйгөйлөрү» (2019 ж.); «Илимий-техникалык жана билим берүү мейкиндигиндеги интеграциялык процесстер» (2021 ж.); “Тоолуу аймактарды жана экосистемаларды туруктуу өнүктүрүүдө илимдин жана инновациялык технологиялардын ролу” (2022 ж.).

Изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары Н.Исанов атындагы КМКТАУ «Сейсмотуруктуу курулуш» ИИИ “Кыргыз Республикасынын аймагын өнүктүрүүнүн башкы схемасынын жана жайгаштыруу тутумунун концепциясы” (2020-2021 жж.) жана “Кыргыз Республикасынын шаарларынын инженердик-транспорттук инфраструктурасын түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү” (2020-2021 жж.) темалары боюнча илимий-изилдөө ишинин отчетторуна; 750400 "Шааркуруу" багыты боюнча шаар курууну долбоорлоо, курстук жана дипломдук долбоорлоо, магистрдик диссертациялардын, иштелип чыккан дисциплиналарынын окуу-методикалык комплекстерине киргизилген.

Жыйынтыктарды басмада жарыялоо. Диссертациянын мазмуну рецензияланган илимий журналдарда басылып чыккан 10 илимий макалада баяндалды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн жана корутундудан, машинкада басылган 186 барактан, 3 таблицадан, 8 сүрөттөн жана 179 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациянын кыскача мазмуну

Киришүүдө изилдөөнүн аталышынын актуалдуулугу негизделген; иштин максаты аныкталган; изилдөө ыкмалары, изилдөөнүн теориялык жана

практикалык маанилүүлүгү баяндалган; изилденип жаткан маселелер боюнча адабияттарга обзор берилген.

Биринчи бөлүм “Совет мезгилинен тартып азыркы учурга чейин Кыргызстандын шаарларын өнүктүрүүнүн теориялык өбөлгөлөрү” «Шаарлардын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн теориялык негиздери жана долбоорлоо өбөлгөлөрү» бөлүмдө шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн теориялык негиздерин жана алардын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрүн талданган.

Шааркуруу теориясы боюнча, шааркуруу теориясы жана практикасы менен чектеш дисциплиналар боюнча архитекторлордун жана изилдөөчүлөрдүн эмгектери каралып, талданды:

- шааркуруунун теориясы жана методологиясы боюнча - И.М.Смоляр, З.Н.Яргина, И.Г.Лежава, Б.Г.Бархин, А.Э.Гутнов, Л.Н.Авдотын, Н.В.Баранов, Н.Д.Кострикин, И.Груза, А.В.Ризен, В.Н.Мамаков, Л.Я.Герцберг, А.Ж.Абилов, М.В.Перькова ж.б. ;

- шаарды өнүктүрүүнү жанан анын пландоо түзүлүшүн жөнгө салуу жана моделдөө - Н.В.Баранов, Г.Бархин, Н.Н.Уллас, Г.А.Малоян, О.К.Кудрявцев, Ю.П.Бочаров, А.Э.Гутнов, И.Г.Лежава Я.В.Косицкий, В.А.Лавров, В.И.Литвинов, Е.М.Марков, В.А.Тимохин, С.Д.Митягин, А.А.Высоковский, З.С.Нагаева, Д.Б.Веретенников, Л.Г.Тарасова, Д.Донцов ж.б.;

- тарыхый шаарларды изилдөө жана байытуу - Е.С.Беляева, Н.Н. Баранов, Т.С.Кенешов, С.М.Михайлов, А.В.Иконников, Р.М.Гаряев, Л.В. Никольская, Ю.В. Ранинский ж.б.;

- архитектуранын жана шааркуруунун тарыхында - А.Бунин, Т.Ф.Саваренская, О.А.Швидковский, В.Т.Шимко, В.И. Лучкова ж.б.

Ошондой эле, Кыргызстандын архитекторлор- изилдөөчүлөрдүн:

- шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсү жана отурукташтыруу - В.Е.Нусов, И.Д.Кадырбеков, В.В.Курбатов, С.Дж.Усенов, Б.А.Сарымсаков, Ю.Н.Смирнов, А.Ш.Султаналиева, И.В.Тонкой ж.б.;

- архитектуранын тарыхы, теориясы жана методологиясы боюнча Д.Дж.Омуралиев, Р.М.Муксинов, Дж.Дж.Иманкулов, Ю.Н.Смирнов, О.В.Воличенко, А.М.Насирдинова, Э.З.Тургумбекова, У.Б.Ташкулов, М.Турдалиев, Т.А.Филатова, Г.Б.Халмурзаева ж.б. эмгектери иликтелген.

Колдо болгон маалыматтарга караганда, Кыргыз Республикасында шааркуруу теориясы жана методологиясы, шаарларды архитектуралык-пландоо, мейкиндик-аймактык өнүктүрүү жана отурукташуу боюнча 1990-жылдардын башынан бери илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Кыргызстандын шаарлары пландуу борборлоштурулган башкаруунун директиваларына ылайык Советтер Союзунун мезгилинде интенсивдүү өнүккөн. Шаарлардын өзгөчө интенсивдүү мейкиндик-аймактык өнүгүүсү 1971-жылдан бери байкалган.

Согуштан кийинки шаарды активдүү калыбына келтирүү жана реконструкциялоо мезгили, базар экономикасына өтүү процесси эң актуалдуу, шаарларды андан ары өнүктүрүү үчүн өз ара көз каранды жана өз ара байланышкан көйгөйлөргө ээ.

“Кыргызстандын шаарларын жана калктуу пункттарын өнүктүрүүнүн негизги тарыхый этаптары” бөлүмүндө шааркурууну өнүктүрүүнүн тарыхый этаптарын изилдөөгө жана Кыргызстандын шаарларынын жана калктуу пункттарынын калыптанышына жараша байыркы мезгилден азыркы учурга чейинки мезгилди камтыган шаарлардын өнүгүү тарыхын мезгилдештирүү иштелип чыккан.

Ар бир мезгил белгилүү убакытты жана Кыргызстандын шааркуруунун өнүгүүсүнүн деңгээлин, айрым шаарлардын өнүгүшүн жана өзгөрүүнүн абалын сүрөттөлүшү менен, статустун өзгөрүшү, архитектуралык-пландоо түзүмүнүн өнүгүүсүн жана аймактык өсүшүн камтыйт: I мезгил – байыркы доорлордон баштап 1917 ж. чейин, II мезгил - 1917-1940 жж., III мезгил - 1941-1970 жж., IV мезгил - 1971-1990 жж., V мезгил – 1991 ж. баштап азыркы мезгилге чейин.

Азыркы Кыргызстанда көптөгөн археологиялык объекттер, таш жана коло доорундагы турактар жана отурукташкан жерлер жөнүндө бандайт, ошондой эле орто кылымдардагы шаарчалар, сепилдер жана аскердик чептер, XVIII-XIX кылымдардагы гүмбөздөр жана архитектуралык ансамблдер сакталган.

Орто кылымдагы шаарчалар ортоазиялык регионуна тиешелүү түзүлүшү менен, бирок уникалдуу өзгөчөлүктөрү мейкиндик-аймактык идентификациясы менен принципалдуу айырмаланган – түзүлүшү үч бөлүктөн турган, мейкиндиктер дубалдар менен бөлүнгөн, шаардын аймагыда “узун дубалдары” чектелген. Кокон хандыгынын чептери орто кылымдагы шаарчалардын ордуна курулган. 1917-жылдан азыркы учурга чейинки мезгил-Кыргызстандын аймагын өздөштүрүү жана шаарлар менен калктуу пункттардын калыптануу мезгили, алардын совет мезгилиндеги өнүгүүсү жана рынок мамилелеринин шарттарында азыркы өнүгүүсү.

Кыргызстандын бардык шаарларынын пайда болуу, калыптануу жана өнүгүү боюнча кайталангыс тарыхы бар, алар пландоо структурасында, куруу мүнөзүндө, тарыхый өнүгүүнүн бардык жалпылыгында аймактык идентификацияда чагылдырылган.

Кыргызстандагы социалдык-саясий шарттардын өзгөрүшү 1991-жылдан кийин шаарлардын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнө өз изин калтырды, шаарлардын жана шаар тибиндеги поселоктордун сандык курамы өзгөрдү,

шаар түзүүчү объекттердин номенклатурасы, шаардын жана анын коомдук борборлорунун көрүнүшү өзгөрдү.

Мында, 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында көрсөтүлгөн жогорку аймактык деңгээлдердин долбоорлору, жайгаштыруу, райондук пландаштыруу схемалары жана башкалар айрым шаарлардын иштелип чыккан башкы пландары жок болгондуктан байланышкан эмес.

Туруктуу демографиялык өсүш менен бирге шаарларды жана калктуу пункттарды өнүктүрүү турак жай-социалдык жана инженердик инфратүзүм объекттерине болгон муктаждыктын жана калктын башка муктаждыктарынын көбөйүшүнө алып келет. Ошол эле учурда бир өнөр жай объектисинин базасында негизделген шаарлар өндүрүштүк ишмердиктин токтоп калышынан улам аймактык өнүгүүгө ээ эмес, бул калктын миграциясын, технологияларды жаңылоого каржылоонун жана инвестициялардын жоктугун жана башка себептерди пайда кылат.

“Кыргыз Республикасынын калктуу пункттардын түзүлгөн жайгаштыруу системасын талдоо” бөлүмүн Кыргызстандын отурукташуу структурасынын байыркы доордон азыркы мезгилге чейинки өнүгүү анализи берилди. Азыркы отурукташуу система калктуу пункттардын топтук формасы менен топтолгон шаар түрүнө кирет. Кээ бир тоолу аймактарда жаратылыштын шартына ылайык, алыскы райондордо автономдуу формада берилген.

Эң биринчи жайгаштыруу түзүмү алгачкы орто кылымдарда (V-VI кылымдардан баштап X-XII кылымдарга чейин) пайда болгон. Пайда болушуна тарыхый жана саясий өбөлгөлөр себептүү: Кыргызстан аймагы аркылуу Улуу Жибек Жолунун түндүк жана түштүк тилкелери кирген; V-VI кылымдарда элдердин дүйнөлүк көчүп-конуусу башталган. Бул мезгилде шаарлардын көрбөгөндөй өсүшү жана ар түрдүү маанидеги жана арналыштагы шаарлардын линиялык кербени түзүлгөн. XIX кылымдын ортосуна чейин көчүп-конуу жашоо шарт болуп, “кыштоо” тибиндеги айылдар бар болчу. Отурукташкан калктын концентрация борбору Кокон чептери болгон.

СССР мезгилинде Кыргызстан агрардуу өнүктүрүү аймагы болуп, шаарлардын өнүгүүсүнө экинчи даражадагы көңүл бурулган. Жайгаштыруу системасын өнүктүрүү өндүрүштүн агрардык түрүнө да байланыштуу. Калктуу пункттардын топтук системасы орто жана чакан шаарлардын базасында өнүккөн. Ири калктуу пункттардын топтук системасы аймактык-өндүрүштүк жана агрардык-өндүрүштүк комплекстерди түзгөн, ошол шаардык жайгаштырууну активдүү өнүктүрүүгө көмөк болгон. СССР мезгилинде Кыргызстандын жайгашуусунун изилдөөчүлөр Кадырбеков И.К. (жайгашуунун өзгөчөлүктөрүн изилдеген), Тонкой И.В. (регионалдык аймактык-өндүрүштүк комплекстерди изилдеген), Сарымсаков Б.А. (чакан шаарлардын түзүлүшүн

изилдеген), Усенов С.Дж. (тоолуу райондордогу жайгашууну изилдеген), Султаналиева А.Ш. (тоо-кен жана көл ландшафтындагы туризм инфраструктурасынын калыптануусун изилдеген) жана башкалар.

1991-жылдан кийин айылдык калктуу пункттардын саны көбөйүп, шаарлар менен шаар тибиндеги айылдардын саны кыскарды. 2000-2010-жылдары калкынын саны 10 000ден ашкан кээ бир шаар тибиндеги айылдар жана ири айылдык калктуу конуштар (Баткен, Кербен, Исфана, Кочкор-Ата, Ноокат, Кайыңды, Айдаркен, Кадамжай, Токтогул, Кемин, Орловка) шаар категориясына которулган. 1998-жылы Жаңы Жер кодексинин кабыл алынышы жана жерге жеке менчиктин киргизилиши айыл калкынын Кыргыз Республикасынын ири шаарларына миграциясынын көбөйүшүнө өбөлгө түздү, бул шаар четиндеги аймактарда айыл чарба жерлеринин кыскарышы менен шаарлардын аймагынын кеңейишине алып келди.

Азыркы этапта отурукташтыруунун калыптанган системасы 1955 калктуу конуштан турат, алардын ичинен 32 шаар (республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарлары), 12 шаар (Жалал-Абад, Нарын, Талас, Каракол, Баткен, Токмок, Таш-Көмүр, Сүлүктү, Кара-Көл, Балыкчы, Кызыл-Кыя, Майлуу-Суу) облустук жана 18 шаар (Айдаркен, Базар-Коргон, Кадамжай, Кайыңды, Кант, Кара-Балта, Кара-Суу, Кемин, Кербен, Көк-Жаңгак, Кочкор-Ата, Ноокат, Орловка, Раззаков, Токтогул, Өзгөн, Чолпон-Ата, Шопоков) райондук маанидеги, 9 шаар тибиндеги айыл). Алардын ичинен 7 шаар (Токмок, Ош, Жалал-Абад, Каракол, Нарын, Талас, Баткен) облустук борборлордун ролун аткарат, 15 шаар райондук борборлор болуп саналат (Баткен, Кадамжай, Раззаков, Кербен, Базар-Коргон, Токтогул, Чолпон-Ата, Кара-Суу, Ноокат, Өзгөн, Талас, Кара-Балта, Кемин, Кайыңды, Токмок, Кант). Ошондой эле, Кыргызстандын шаарлары ар бир областтагы калктуу конуштардын облустук жана райондук түзүлгөн топтук системаларын айылдар аралык тейлөө борборлору болуп саналат. Айылдар аралык тейлөөнүн баскычтуу системасы Советтер Союзунун мезгилинде түзүлгөн жана азыркы учурда өзүнүн структурасын сактап келет.

Облустук жана райондук баш ийүүдөгү шаарлар облустун жана республиканын өндүрүштүк күчтөрүнүн түзүмүндө чоң роль ойнойт, анткени азыркыга чейин сакталып калган өнөр жай объектилери аз кубаттуулукта иштеп жатат. Ошондой эле, республикада 40тан ашык калктуу конуштар бар, алар аймактык жана райондук маанидеги локалдуу агломерациялардын борбору болушу мүмкүн.

Кыргызстандагы базар экономикасынын шартында 30 жылдык мезгилде, объективдүү жана субъективдүү себептер боюнча, шаар куруу-мейкиндикти долбоорлоо жана болжолдоо жолу менен өлкөнүн аймагында (Ысык-Көл зонасынан тышкары) жайгашууну жөнгө салуу көйгөйлөрү каралбайт. Кыргыз

Республикасында калктын жашоо-турмушу менен байланышкан, күнүмдүк жана узак мөөнөткө чейин, шааркуруу көйгөйлөрү илимий-изилдөө иштерин жүргүзүүнү, анын ичинде шаарларды өнүктүрүүнүн келечегин болжолдоону талап кылат.

Шаарлардын тарыхый өнүгүшүнүн теориялык негиздерин жана өбөлгөлөрүн изилдөөдөн жана Кыргызстандын аймагында отурукташтыруу системасын талдоодон:

- шаарларды мейкиндик-аймактык өнүктүрүү процессинде эсепке алуу жана сактоо үчүн тарыхый-маданий, табигый-экологиялык жана башка перспективаларды аныктоо менен өлкөнүн шаарлары боюнча илимий изилдөөлөрдү андан ары тереңдетип жүргүзүү зарылдыгы;

- Кыргызстандын шаарларынын өнүгүшүнүн негизги тарыхый этаптары деп беш негизги тарыхый мезгилди эсептөө сунушталууда: I мезгил – байыркы доорлордон баштап 1917-ж. чейин, II мезгил - 1917-1940-жж., III мезгил - 1941-1970-жж., IV мезгил - 1971-1990-жж., V мезгил – 1991-ж. баштап азыркы мезгилге чейин;

- Кыргызстандын аймагында жайгаштыруу системасы тарыхый калыптанган шартка жана союздук мамлекетти жайгаштыруунун башкы схемасына негизделет жана азыркы мезгилде Кыргызстанды жөнгө салуунун жана болжолдуу аймактык пландоонун жоктугу менен мүнөздөлөт.

Экинчи бөлүмүндө “Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүн изилдөө методдору жана негизги факторлорду талдоо” шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн жана шаарлардын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнөн түзүлгөн схемаларынын мүнөзүн жана өзгөчөлүктөрүн изилдөө методикасы берилген.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын шаарлары.

Изилдөөнүн предмети: шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн өз ара байланышкан процесстери.

“Кыргыз Республикасынын шаарларынын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн түзүлгөн схемасынын абалы” аттуу бөлүмдө 32 шаардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн өнүгүшүн талдоонун натыйжалары баяндалды.

Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн өнүгүүсү ар кандай. Жүргүзүлгөн талдоонун натыйжалары боюнча, Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо түзүмү конфигурациясы боюнча көптөгөн шаар куруу факторлорунун айырмачылыктарына жана жалпылыгына ээ. 1970-жылдардан азыркы мезгилге чейинки мезгилдин өнүгүшүн талдоо Кыргызстандын шаарларынын өнүгүүсүнүн дифференциалдык мүнөзүн көрсөттү. Архитектуралык-пландоо түзүмү бир катар объективдүү жана субъективдүү факторлорго көз каранды: жерлердин рельефинин

өзгөчөлүктөрүнөн, пункттардын арасындагы транспорттук байланыштардан, калктын санынын демографиялык өсүшүнүн динамикасынан, учурдагы отурукташтыруу тутумундагы ар бир шаардын жана калктуу конуштун орду жана ролунан, экономикалык абалынан жана потенциалынан, ж.б.

Архитектуралык-пландоо түзүмүнүн типологиясын түзүү шаар ээлеген аймактын калкынын санына, пландоо түзүмүнүн түрүнө, структуранын композициялык бирдейлигине, шаардын агломерация системасындагы байланышына негизделет. Шаар куруу анализи Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүрүүнү төмөнкү топтор боюнча рейтингдөөгө мүмкүндүк берди:

I группасы - белгиленген администрациялык чектерде архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүргөн шаарлар;

II группасы - -архитектуралык – пландоо түзүмүн өнүктүрүү периметри боюнча же эки-үч тараптан жайгашкан айылдык калктуу конуштардын пландоо түзүмү менен байланышкан шаарлар;

III группасы – архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүрүүчү шаарлар аймактык системаны жана агломерациянын башка элементтери менен байланышты түзөт;

IV группасы – архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүрүү вектордук аймактык өнүктүрүү мүнөзүнө ээ болгон шаарлар.

Шаарларды жана калктуу конуштарды башкаруунун колдонуудагы принциби, шаарлардын администрациялык баш ийүүсүнүн курамына айылдык аймактардын территорияларын киргизүү менен, шаарлардын жана айылдардын аймактык өз ара мамилелеринин көбөйгөндүгүн көрсөтөт, алар архитектуралык-пландоо түзүмүн, шаардын экономикасын өнүктүрүүгө таасирин тийгизет, шаарлардын инженердик-транспорттук жана социалдык инфраструктурасына эксплуатациялык чыгымдарды көбөйтөт. Шаардык аймактарды башкаруу, жөнгө салуу, эксплуатациялоо жана өнүктүрүүнүн калыптанган принциби шаарлардын архитектуралык-пландоо өнүгүүсүнүн мониторинги канчалык маанилүү экенин көрсөтүп турат.

“Кыргызстандын шаарларынын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү” бөлүмүндө 1991-жылдан азыркы мезгилге чейин мейкиндик жана аймактык өнүгүү шаарларынын шааркуруу анализи берилген.

Шаардын мейкиндик-аймактык өнүгүшү-шааркуруу теориясынын категориясы катары шаардын социалдык-экономикалык, экологиялык жана структуралык (морфологиялык) өзгөрүүлөрүнө (трансформациясына) негизделген, шаар аймагынын конфигурациясынын, структурасынын, системаларынын жана комплекстеринин өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

1991-жылдан кийин активдүү мейкиндик-аймактык өнүгүү Кыргызстандын бардык шаарларында, өзгөчө статуска ээ болгон (Ош жана Бишкек) жана

шаардык агломерациялардын шаар-борборлору болуп саналган негизги шаарларда байкалат. СССР мезгилинде аймактык-өндүрүштүк комплекстерди жайгаштыруу менен моноцентрдик агломерациялар түзүлгөн: Чүй өрөөнүндө агломерация ири борбор Бишкек шаарынын айланасында, Жалал-Абад облусунда облустук борбор - Жалал-Абад шаарынын айланасында, Ош облусунда - түштүк борбордун айланасында түзүлгөн.

2001-жылы Кыргыз Республикасынын чакан шаарларын жана шаар тибиндеги поселокторун өнүктүрүүнүн мамлекеттик концепциясы бекитилген (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому 31-декабрь, 2001-жыл, № 843), ал аларды социалдык-экономикалык кайра жаратууга багытталган. Концепцияны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн шаарды өнүктүрүүнүн стратегиялык планын түзүү сунушталган, ал аймактык саясаттын уландысы болуп, социалдык заказды, экологиялык коопсуздукту, маалыматтык инфраструктураны өнүктүрүүнү эске алуу менен инфраструктуралык принципке жана өзүн-өзү каржылоого негизделген. Ачык жеткиликтүү маалыматтарды талдоонун натыйжалары боюнча, тилекке каршы, Кыргызстандын шаарларынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан Концепция аткарылган жок жана шаарлардын жана калктуу конуштардын стратегиялык башкы пландары жок.

Кыргыз Республикасынын шаарлары, мейкиндик-аймактык жагынан, шаар четиндеги зонанын эсебинен өздөрүнүн администрациялык-аймактык чек араларынан ашып кеткен жана иш жүзүндө жакын жайгашкан айылдар ири борборлорго кирет. Азыркы учурда, жаңы администрациялык-аймактык чек аралардын долбоорлорунун жоктугунан жана өз убагында чечилишинен улам айылдардын түзүлгөн аймактарын бир нече айылдык аймактарга бөлүү жер жана шааркуруу укуктук мамилелеринин көйгөйлөрүн жаратууда. Анткени Кыргызстандын колдонуудагы мыйзамдары боюнча шаарлардын жана калктуу конуштардын тиешелүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары шаардын чегиндеги жана калктуу конуштардын жаңы чектериндеги жер ресурстарын жана аймактарды тескешет.

Шаарлардын мейкиндик жана аймактык өнүгүүсүнө жүргүзүлгөн талдоонун натыйжалары боюнча шаарлардын типологиясынын өзгөчөлүктөрү аныкталды:

А группасы - өнүгүү туруктуу мүнөзгө ээ (Кемин, Кок-Жаңгак, Орловка, Балыкчы).

В группасы - өнүгүү экстенсивдүү мүнөзгө ээ (Баткен, Исфана, Кадамжай, Кайыңды, Кант, Кочкор-Ата, Токтогул, +згөн, Айдаркен, Кара-Балта, Кара-Суу, Кызыл-Кыя, Ноокат, Шопоков).

С группасы – шаар четиндеги аймактарды өздөштүрүү жана ички курулушту тыгыздоо аркылуу өнүгүү интенсивдүү мүнөзгө ээ (Бишкек, Ош, Жалал-Абад, Каракол, Токмок).

Д группасы - өнүгүү адаптациялык мүнөзгө ээ, ал жердин табигый-ландшафттык шарттарынын чектөөлөрүнө жана өзгөчөлүктөрүнө жараша болот (Кара-Көл, Майлуу-Суу, Нарын, Талас, Таш-Көмүр, Чолпон-Ата, Кербен, Сүлүктү).

Талдоонун негизинде **шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык түзүмүн өнүктүрүүнүн негизги факторлору** аныкталды:

Жаратылыштык-ландшафттык шарттар - пландоо түзүмүнө таасир этет, алардын экологиялык мааниси маанилүү, шаардын келечектеги архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүү багытына өбөлгөлөрдү түзөт жана алдын ала аныктайт.

Шаардын учурдагы абалы жана функционалдык ролу, райондо же облуста, же бүтүндөй өлкөнү жайгаштыруунун калыптанган шааркуруу системасында, шаарлардын өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык темптерине таасир көрсөтүүчү системанын борбору, жетектөөчү же экинчи даражадагы көмөкчү борбор (түйүн) катары ролу.

Жашаган адамдын саны - шаарлардын жана калктуу конуштардын классификациясындагы негизги белгилердин бири; шаарлардын жана айылдардын аймактык өнүгүүсүнө шарт түзөт; мамлекеттин урбанизация деңгээлине таасир этет. Ошол эле убакытта, калктуу пункттун экономикалык базасынын өнүгүшү, жашоонун ыңгайлуулугу, транспорттук тейлөө жана экологиялык абалы менен өз ара кызматташат.

Инженердик-транспорттук коммуникациялардын өнүгүүсү - шаардын функционалдык аймактарынын ортосундагы туруктуу мамилелерди сактоого, жерди пайдалануу деңгээлин жогорулатууга, аймактардын, эмгек колдонулган жерлердин транспорттук жеткиликтүүлүгүн, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн мобилдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет жана шаарды айланып өтүү убактысын кыскартат.

Шаардын социалдык-экономикалык базасын өнүктүрүү (шаардын профили, анын администрациялык маанидеги статусу) шаардын басымдуу функционалдык экономикалык профилине жана администрациялык-аймактык маанидеги анын статусуна жараша болот.

Шаардык аймактын потенциалы көптөгөн көмөкчү факторлордон турат, алар өз ара аракеттенишет, аймактын өнүгүшүнө салым кошот. Көмөкчү факторлор аймактык (аймактык, табигый, инфраструктуралык, транспорттук потенциалы), мейкиндик (эстетикалык, тарыхый-маданий туристтик потенциалы) жана социалдык-экономикалык (социалдык, экономикалык, экологиялык потенциалы) белгилери боюнча классификацияланат.

Шаардын менеджменти (шаардын иштешин жана өнүгүшүн башкаруу) – илимий методдорго жана ыкмаларга негизделген аймактык пландоо, долбоорлоо жана башкаруу фактору.

Үчүнчү бөлүмдө “Кыргызстандын шаарларынын мейкиндик-аймактык өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү” жалпысынан өлкөнүн аймагынын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүү үчүн аймактык пландоо жана долбоорлоо максатында кийинки шааркуруу талдоосун жүргүзүү менен шаардын аймагынын абалына туруктуу мониторинг жүргүзүүнүн зарылдыгын чагылдырат.

“Учурдагы өзгөрүүлөргө талдоо жана туруктуу мониторинг жүргүзүү” бөлүмдө оптималдуу мейкиндик-аймактык өнүктүрүү үчүн шаар куруу ишинин субъекттери тарабынан көйгөйлөрдү өз убагында чечүү үчүн шаарлардын жана калктуу конуштардын аймактарынын абалын эсепке алуу мониторингинин функциясы баяндалган.

Азыркы учурда, шаардагы шааркуруу өзгөрүүлөрүнө мониторинг жүргүзүү шаардын тиешелүү аймактык шааркуруу жана архитектура башкармалыктары тарабынан шаардын кезметтик планын жүргүзүү менен аткарылат. Шаардын кезметчилик планы М 1:2000 топографиялык карта-сүемкада жүргүзүлөт, ал эми М 1:5000 жана М 1:500 боюнча айрым объекттер, жана милдеттердин кеңири чөйрөсүн камтыйт: шаардын аймагындагы архитектуралык-шааркуруу ишинин объекттерин, (долбоорлонгон жана курулган объекттерди учурдагы топографиялык планга сүрөттөө жолу менен), башкы планды, деталдуу пландаштыруу долбоорун, реконструкция долбоорлорун ишке ашырууну. Кезметтик план менен берилүүчү маалымат шаар курууну талдоону эсепке алуу жана жүргүзүү, жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана мамлекеттик бийлик органдары тарабынан чечимдерди кабыл алуу үчүн негиз болуп саналат.

Шаардын кезметтик планын жүргүзүү технологиясы бир топ татаал жана системалык аракеттерге ээ, объекттерди долбоорлоо технологиясына, техникалык баштапкы маалыматтарды камсыз кылуу менен, шаардын архитектуралык-пландоо түзүмүндө жайгашкан жерин көрсөтүү менен, шааркуруу кырдаалында шаардын архитектуралык-пландоо түзүмүндө жайгашкан жерин көрсөтүү менен, шааркуруу регламенттери жана башка баштапкы маалыматтар менен байланышкан.

Долбоорду иштеп чыгуу процессинде автор долбоорду шааркуруу жана архитектура башкармалыгына макулдашууга берет, Долбоор тарабынан сунушталган өзгөртүүлөр киргизилет, архив ишине жалпысынан макулдашылган долбоор киргизилет. Объекти курууга уруксат алууда кезметтик планга жана архив делосуна курулуп жаткан объект жөнүндө маалымат киргизилүүгө тийиш. Курулушту аяктоодо жана объекти пайдаланууга берүүдө шаарда курулган объект жөнүндө маалымат жана

тапшырыкчылардын, долбоордук, геодезиялык жана курулуш уюмдарынын реестирине киргизүү менен коммуникацияларды жана аймакты көрктөндүрүүнүн аткаруучу сүемкалары киргизилүүгө тийиш.

Азыркы учурда, Бишкек шаарында кезметтик план кол менен жүргүзүлөт, мында М 1:2000 жана М 1:500 топографиялык сүемкаларга тартууларды актуалдаштыруу көйгөйлөрү бар, бул маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну талап кылат. Кезметтик планды жүргүзүүнүн иши шааркуруу чечимдерин кабыл алуу боюнча укуктук жана ченемдик актыларга жана долбоорлоочулар, изилдөө, курулуш жана эксплуатациялык уюмдар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматтар тарабынан техникалык жана графикалык материалдарды берүү менен маалыматтык-технологиялык өз ара байланыштардын жоктугуна таасир этет, бул шааркурулуш кадастрындагы маалыматтардын толуктугуна жана кийин шааркуруу чечимдеринин натыйжаларына чагылдырылат.

Илимий-техникалык прогресстин деңгээлин жогорулатуу менен, анын ичинде Кыргызстанда кезметтик планды жүргүзүү маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу менен шааркуруу кадастрынын негизи болуп кызмат кылышы керек. Шаардын аймагында мониторинг жүргүзүү боюнча жүргүзүлгөн талдоонун негизинде шаардын кезметтик планы түрүндөгү "кол менен" жүргүзүү шааркуруу ишинин субъекттери боюнча зарыл болгон шааркуруу маалыматтарынын көлөмүн камтыбайт деп айтууга болот.

Шааркуруу мониторинги (шааркуруу кадастрына келтирилген) негизинен шааркуруу долбоорлоону жүргүзүү, өнүктүрүү концепциясын даярдоо, башка долбоорлоо-изилдөө иштери жана шааркуруу чечимдерин негиздүү кабыл алуу, андан ары курулуш долбоорлорун ишке ашыруу боюнча методологиялык принцип болуп саналат.

“Мейкиндик-аймактык пландаштыруу жана шаарлардын өнүгүүсүн шааркуруу долбоорлоо”.

Мейкиндик-аймактык пландаштыруу – бул аймактын, аймактын жана өлкөнүн аймактык уюму менен өз ара аракеттенүү аркылуу калктуу конуштардын мейкиндик өнүгүүсүн пландаштыруу. Комплекстүү өнүктүрүүнү жана региондук социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүүнү камсыз кылуу үчүн илимий-техникалык негиздемелерге жана аймактык келечектүү экономикалык пландоонун эсептөөлөрүнө байланыштуу. Тиешелүү аймактык деңгээлдерде шааркуруу долбоорлорун иштеп чыгуу (райондук пландоо схемалары жана долбоорлору, шаардын башкы планы жана деталдуу пландоо долбоору) экономикалык пландаштыруу үчүн көрсөтүлгөн долбоорлордо белгиленген баштапкы маалыматтар катары кызмат кылышы мүмкүн. Алар ошондой эле жарандык жана өнөр жай курулушу, райондун, облустун жана

өлкөнүн аймагындагы объектилерди реконструкциялоо үчүн долбоорлонууга тийиш болгон кубаттуулуктун көрсөткүчтөрүн аныктайт.

Райондордун жана областтардын аймактарын, жалпысынан өлкөнүн аймагында, туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу үчүн, мейкиндик-аймактык пландоо администрациялык райондун жана облустун айрым аймактарынын деңгээлинде районду пландаштыруунун башкы схемаларында, бүткүл өлкөнүн аймагында жайгаштыруунун башкы схемасында иштелип чыгат. Техникалык-экономикалык маалыматтар, анын ичинде жаратылыш ресурстары, демографиялар, калктын социалдык, маданий, турмуш-тиричилик жактан камсыз кылуунун зарыл объекттери, анын ичинде тиешелүү аймактардын инженердик-транспорттук инфраструктурасы менен камсыз болуу деңгээли, алар региондук жана улуттук өнүгүү стратегияларын иштеп чыгууда баштапкы маалыматтар болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын шаарлары 1991-жылдан тартып шаар четиндеги айылдык калктуу конуштардын эсебинен администрациялык чек аралардын чегинен мейкиндиктик өнүгүүгө ээ болуу менен аймактык жактан өстү. Бул аймактарда жашаган күнүмдүк жашоо шаарлар менен айылдардын ортосунда калктуу конуштар аралык байланыш көбөйгөн транспорттук-инженердик коммуникациялар, тейлөө объекттери, жумуш орундары менен байланышкан.

2018 жана 2021-жылдарда "2018-2022-жылдарга региондук саясаттын концепциясы" жана "Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы" иштелип чыккан, аларды ишке ашыруу үчүн мыйзамдык базаны жаңылоо, өнүктүрүүнүн тармактык жана аймактык программаларын иштеп чыгуу жана колдо болгон резервдерди жана пайдаланылбаган мүмкүнчүлүктөрдү табуу менен региондорду социалдык-экономикалык өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүү менен пилоттук калктуу конуштарды өнүктүрүү программаларын ("өсүү точкасы") макулдашуу каралган. Азыркы учурда, бул концепциялар жана программалар коюлган милдеттердин өз убагында аткарылбагандыгынан жана тийиштүү мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу өкүлдөрү тарабынан аткаруу мөөнөттөрүнүн үзгүлтүккө учурашынан улам ишке ашырылган жок.

Мейкиндик-аймактык пландоо негизги инструмент – шааркурууну долбоорлоонун, шаарлардын жана бүтүндөй мамлекеттин мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн принциби катары кызмат кылат.

“Шаарларды архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн негизги принциптери” бөлүмүндө шаарды пландоо, долбоорлоо жана башкаруу менен байланышкан, илимий изилдөөлөрдө, мейкиндик-аймактык долбоорлоодо, шааркурууга мониторинг жүргүзүүдө жана шаардын шааркурулушун өнүктүрүүнү башкарууда чагылдырылат.

Азыркы шаардын өнүгүшү учурдагы райондун/облустун/өлкөнүн мейкиндигинде өнүгүүнүн негизи катары мейкиндик-аймактык пландоо жана шаардык процесстерге туруктуу мониторинг жүргүзүү менен шартталган. Мында шааркуруу чечимдерин кабыл алуунун же шааркуруу ишин башкаруунун инновацияларын, методдорун жана натыйжаларын киргизүүнүн негизи катары илимий изилдөөлөрдүн ролу маанилүү.

Мейкиндик-аймактык долбоорлоо шаардын туруктуу мониторингинин натыйжаларын пайдалануу менен, шаарлардын жана администрациялык-аймактык чек аранын орун алган аймактык байланыштары, инженердик-транспорттук коммуникациялары менен байланышкан, шаардын жаңы долбоорлонгон архитектуралык-пландоо түзүмүнө эсепке алынууга жана киргизилүүгө тийиш болгон социалдык-маданий жана башка об'екттер менен камсыз кылуу боюнча орун алган көйгөйлөрүн аныктоо менен илимий изилдөөлөргө негизделет.

Конкреттүү аймакта жүргүзүлүүчү илимий изилдөөлөр шааркуруу долбоорлорунун өзгөрүүлөрүнүн жана ишке ашырылышынын натыйжаларын эске алуу менен шааркуруу мониторингинин маалыматтарынын негизинде атайын теориялык талдоо жүргүзүүнү болжолдойт. Шааркуруу мониторингинин маалыматтары шааркуруу документтери менен биргелешип кароодо социалдык-экономикалык жана мейкиндик-аймактык өнүгүүнү болжолдоонун, экологиялык жана инженердик-техникалык көйгөйлөрдү чечүүнүн мүмкүнчүлүгүн аныктап, кийин шааркуруу комплекстеринин, түйүндөрүнүн өзүнчө схемалары жана шааркурууну долбоорлоонун башка түрлөрү түрүндө мейкиндик-аймактык долбоорлоого киргизилиши мүмкүн.

Шаардын шааркурууну өнүктүрүү башкармалыгы шааркуруу долбоорлорун иштеп чыгууну уюштуруу, аларды мамлекеттик органдарда жана тиешелүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында кароо, макулдашуу жана бекитүү менен байланышкан. Бекитилген шааркуруу долбоору өзүнчө заказчылар жана ошону менен долбоорлоо-изилдөө уюмдары тарабынан курулууга тийиш болгон об'екттердин ар кандай түрүн долбоорлоо үчүн архитектуралык-пландоо жана инженердик-техникалык шарттар (АПШ жана ИТБ) түрүндө шааркуруунун жана архитектуранын аймактык аткаруучу мамлекеттик органынын атынан долбоорлоого тапшырма берүү үчүн баштапкы жобо жана ченемдик-техникалык регламент катары кызмат кылат. Укуктук жактан алганда АПШ жана ИТБ курулуш об'ектисин ченемдик-техникалык регламенттин деңгээлинде долбоорлоого уруксат катары кызмат кылат.

Туруктуу өнүгүү максаттарыны программасы (БУУнун Хабитат-III программасындагы туруктуу өнүгүү максаттары-2016-жылы кабыл алынган шаарларды турак жай жана туруктуу өнүктүрүү боюнча, Кито, Эквадор Республикасы), эл аралык деңгээлде, БУУнун атайын резолюциясынын

негизинде шаардын экономикалык, экологиялык жана социалдык өнүгүүсүнүн ортосундагы тең салмактуулукту камсыз кылууну, ошондой эле тарыхый-маданий жана табигый мурастарды сактоону жана башка маселелерди сунуш кылат. Шаардын туруктуу өнүгүшү инженердик-транспорттук тармак, социалдык-экономикалык максаттарга жана калктын муктаждыктарына ылайык курулуштун архитектуралык-пландоо өнүгүүсү менен бирдикте пландоо структурасынын өзгөрүшүнөн көрүнөт, мында өнүгүү мейкиндик-аймактык (шаардын бул аймагы мейкиндикте кеңейет) жана көлөмдүк-пландоо аспектилеринде (шаардык курулуш бийиктиги боюнча көбөйөт). Бул бөлүмдө жүргүзүлгөн изилдөө шаардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүү принциптерин ишке ашыруунун графикалык жана мазмундук моделин аныктоого мүмкүндүк берет. Шаар, анын аймагы, элементтери, процесстери, шаардык инфраструктура жана башка бөлүктөрү, татаал структуралык жана көп тараптуу система катары, аны өнүктүрүү төмөнкү принциптердин негизинде мүмкүн:

1. Илимий изилдөөлөр шааркуруу мониторингинин маалыматтарына таянат жана шааркуруу ишин башкаруу менен өз ара байланышта шааркуруу документтерин түзүүгө, социалдык-экономикалык өнүгүүнү пландаштырууга жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруу методикасына багытталган. Ошондой эле, шааркуруу мониторингинин маалыматтарынын негизинде илимий изилдөөлөр шаарды өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуунун, шаарды келечектүү өнүктүрүүнүн божомолун түзүүнүн жана мейкиндик-аймактык долбоорлоону иштеп чыгуунун теориялык негизи болуп саналат.
2. Шаардын аймагында жүргүзүлүүчү шаар куруу мониторинги, АПБ жана ИТБ тарабынан иштелип чыккан кезметтик пландын жана шааркуруу кадастрынын маалыматтарынын негизинде аймактык пландоо долбоорлорун иштеп чыгуунун жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруу системасын долбоорлоонун жана калыптандыруунун негизи болуп саналат.
3. Шааркуруу ишин башкаруу шаар аймагында, шааркуруу мониторинги менен өз ара байланышта жана илимий изилдөөлөрдүн негизинде, шаарды өнүктүрүүнүн стратегиясын жана тактикасын, шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруунун системалуулугун түзөт.
4. Мейкиндик-аймактык долбоорлоо - илимий изилдөөлөр жана шааркуруу мониторинги менен өз ара байланышта шааркуруу документтерин иштеп чыгууга, анын ичинде шаардын өнүгүүсүн аймактык пландаштырууга жана долбоорлоого, шааркуруу ишин башкаруунун негиздерине жана шааркуруу саясатын жүргүзүүгө багытталган.

Саналып өткөн шааркуруу, өз ара байланышкан жана өз ара көз каранды принциптер аймактык өнүктүрүүнүн негизи болуп саналат-шаардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн "вектордук багыттары" болуп саналат.

Ошентип, илимий изилдөөлөрдү, шааркуруу мониторингин, мейкиндик-аймактык долбоорлоону жана шааркуруу ишин башкарууну Кыргызстандын шаарларынын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн принциптери деп эсептөө сунуш кылынат. Мында, сунуш кылынган теориялык моделге ылайык шаардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүндө жогоруда аталган бардык принциптерди жана механизмдерди комплекстүү пайдалануу шаарларды оптималдуу жана туруктуу өнүктүрүү үчүн "инструменттерди" алуу мүмкүнчүлүгүн болжолдойт.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иштин негизги натыйжалары төмөнкүлөр:

1. Кыргызстандын шаарларын өнүктүрүү боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык түзүмүн өнүктүрүү процессинде негизги факторлор аныкталды:

Жаратылыштык-ландшафттык шарттар - шаардын мындан аркы архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүшүнүн багытынын таасир этүү жана алдын ала аныктоо фактору.

Шаардын учурдагы абалы жана функционалдык ролу, райондо же облустта, же бүтүндөй өлкөнү жайгаштыруунун калыптанган шааркуруу системасында.

Жашаган адамдын саны - шаарлардын жана айылдардын аймактык өнүгүү фактору.

Инженердик-транспорттук коммуникациялардын өнүгүүсү - шаардын функционалдык зоналарынын ортосундагы туруктуу мамилелердин фактору, жерди пайдалануу деңгээли, шаардын бардык аймактарынын транспорттук жеткиликтүүлүгү, эмгек колдонулган жерлер, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн мобилдүүлүгү.

Шаардын социалдык-экономикалык базасын өнүктүрүү (шаардын профили, анын администрациялык маанидеги статусу) - шаардын басымдуу функционалдык экономикалык профилинин фактору жана администрациялык-аймактык маанидеги анын статусу.

Шаардык аймактын потенциалы көптөгөн көмөкчү факторлордон турат, алар өз ара аракеттенишет, аймактын өнүгүшүнө салым кошот.

Шаардын менеджменти (шаардын иштешин жана өнүгүшүн башкаруу) - илимий методдорго жана ыкмаларга негизделген аймактык пландоо, долбоорлоо жана башкаруу фактору.

2. Окумуштуулардын изилденген илимий-теориялык эмгектери жана басылмалары, архитектор-изилдөөчүлөрдүн долбоордук иштеп чыгуулары жана 1971-жылдан тартып Кыргызстандын шаарларынын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүн комплекстүү талдоо 1991-жылдан тартып шааркуруу теориясы жана методологиясы боюнча ири, олуттуу илимий изилдөөлөрдүн жоктугун көрсөттү, бул шаарлардын мейкиндик-аймактык өнүгүүсүндө эсепке алуу жана сактоо үчүн тарыхый-маданий, табигый-экологиялык жана башка перспективаларды табуу менен Кыргызстандын шаарлары боюнча терең илимий изилдөөлөрдүн керектигин көрсөттү.
3. Кыргызстандагы шаарлардын жана калктуу конуштардын тарыхый өнүгүүсүн изилдөө шаарлардын архитектуралык-пландоо жана аймактык өнүгүүсүнүн жана отурукташтыруу системасынын беш тарыхый мезгилин сунуштоого мүмкүндүк берди: I мезгил – байыркы доорлордон баштап 1917 ж. чейин, II мезгил - 1917-1940 жж., III мезгил - 1941-1970 жж., IV мезгил - 1971-1990 жж., V мезгил – 1991 ж. баштап азыркы мезгилге чейин.
4. 1970-жылдан тартып Кыргызстан шаарларынын архитектуралык-пландоо түзүмүн өнүктүрүү боюнча изилдөөлөр өнүгүүнүн дифференциалдык мүнөзүн көрсөттү. Негизинен 1991-жылга чейин шаарларды өнүктүрүү башкы планга ылайык жүргүзүлгөн. 1991-жылдан кийин саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр жана укуктук жаңылыктар (жеке менчик жөнүндө мыйзамды киргизүү, Жер кодексин кабыл алуу ж. б.) Кыргызстан шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнө таасирин тийгизди. Шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн төмөнкүдөй типологиясынын өзгөчөлүктөрү аныкталды:

А группасы - өнүгүү туруктуу мүнөзгө ээ (Кемин, Кок-Жаңгак, Орловка, Балыкчы).

В группасы - өнүгүү экстенсивдүү мүнөзгө ээ (Баткен, Исфана, Кадамжай, Кайыңды, Кант, Кочкор-Ата, Токтогул, +згөн, Айдаркен, Кара-Балта, Кара-Суу, Кызыл-Кыя, Ноокат, Шопоков).

С группасы – шаар четиндеги аймактарды өздөштүрүү жана ички курулушту тыгыздоо аркылуу өнүгүү интенсивдүү мүнөзгө ээ (Бишкек, Ош, Жалал-Абад, Каракол, Токмок).

Д группасы - өнүгүү адаптациялык мүнөзгө ээ, ал жердин табигый-ландшафттык шарттарынын чектөөлөрүнө жана өзгөчөлүктөрүнө жараша болот (Кара-Көл, Майлуу-Суу, Нарын, Талас, Таш-Көмүр, Чолпон-Ата, Кербен, Сүлүктү).

5. Кыргызстандын шаарларын туруктуу, архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүү үчүн шаар аймагына туруктуу шаар куруу мониторингин жүргүзүү (шаар куруу кадастрын уюштуруу менен) жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен шаардын өзгөрүүлөрүнө андан ары талдоо жүргүзүү сунушталат.
6. Кыргызстан шаарларынын өнүгүшүн шаар куруу талдоосунун негизинде Кыргыз Республикасынын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүү принциптери түзүлгөн:
- Илимий изилдөө – шаарды өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуунун теориялык негизи.
  - Шааркуруу мониторинги - аймактык пландоо долбоорлорун иштеп чыгуунун жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруу системасын долбоорлоонун жана калыптандыруунун негиздери
  - Шааркуруу ишин башкаруу - шаарды өнүктүрүү стратегиясын жана тактикасын түзүү үчүн, шааркуруу долбоорлорун ишке ашыруунун системалуулугу.
  - Мейкиндик-аймактык долбоорлоо - шааркуруу ишин башкаруу жана өлкөнү аймактык өнүктүрүү боюнча шааркуруу саясатын жүргүзүү негиз-методу.

Саналып өткөн корреляциялык шааркуруу принциптери аймактык өнүктүрүүнүн негизи болуп саналат-шаардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн "вектордук багыттары" болуп саналат.

Диссертациялык иштин мазмуну төмөнкү эмгектерде жарык көрдү:

1. Омурканова А.К., Кенешов Т.С. Современные проблемы территориального развития городов Кыргызстана [Текст] / А.К.Омурканова, Т.С.Кенешов // Новосибирск.гос. архит.-худож. акад., Региональные архитектурно-художественные школы №1. 2015. - С. 24-28
2. Омурканова А.К. Проблемы взаимосвязи территориального развития с урбанизацией Кыргызстана [Текст] / Т.С.Кенешов, А.К.Омурканова // Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Вып. № 4 (58). Бишкек 2017. — С. 47-52.
3. Омурканова А.К., Кенешов Т.С. Территориальное планирование как основа разработки генерального плана города [Текст] / А.К.Омурканова, Т.С.Кенешов // Материалы III Международной научно-практической конференции «Сохранение художественно-исторической среды современного города как духовного фактора культуры» 11-14 окт. 2018г. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – С.555-559.
4. Омурканова А.К. Планирование и градостроительное регулирование развития города Бишкек в современных условиях [Текст] / А.К. Омурканова //

- Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Бишкек 2019. – Вып. № 2 (64). – С. 225-231.
5. Омурканова А.К. Состояние сложившейся архитектурно-планировочной структуры городов Кыргызской Республики [Текст] / А.К. Омурканова // Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Бишкек 2020. – Вып. № 2 (68) – С. 218-222
6. Ajzaada Omurkanova, Tolobaj Kenešov, Urban planning and regulation of the development of the city of Bishkek today [Электронный ресурс] // Cahiers d'Asie centrale N°28: *Villes du futur en Asie centrale Astana-Bichkek-Douchanbé au miroir du passé*, 2021, pp.161-172. – Режим доступа: (на франц. яз.) <https://ifeac.hypotheses.org/7355>.
7. Омурканова А.К., Кенешов Т.С. Подходы к исследованиям эскизных проектов 4G пяти жилых массивов г.Бишкек [Текст] / А.К. Омурканова, Т.С.Кенешов// Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Бишкек 2021. – Вып. № 3 (73) – С.337-342
8. Омурканова А.К., Кенешов Т.С., Мазманов Я.С. Обеспеченность городов Кыргызстана инженерно-транспортной инфраструктурой и проблемы развития [Текст] / А.К. Омурканова, Т.С.Кенешов, Я.С.Мазманов // Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Бишкек 2022. – Вып. № 1 (75) – С.22-29
9. Омурканова А.К., Кенешов Т.С., Роль градостроительного мониторинга в пространственно-территориальном развитии городов Кыргызстана [Текст] / А.К. Омурканова, Т.С.Кенешов// Вестник КГУСТА: сб. науч. тр. / КГУСТА. - Вып. № 4 (78), –Бишкек, 2022. – С.1452-1457.
10. Омурканова А.К., Кенешов Т.С. Факторы развития архитектурно-планировочной и пространственно-территориальной структуры городов КР [Текст] / Т.С.Кенешов, А.К.Омурканова // Известия КГТУ: – Вып. № 4 (64), – Бишкек, 2022. – С.381-392

Өмүрканова Айзаада Камчыбековнанын “Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн принциптери” деген темада 05.23.22 – Шааркуруу, айылдык калктуу пункттарды пландоо адистиги боюнча архитектуранын кандидаты илимий даражасын алууга арналган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: архитектуралык-пландоочтук жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн принциптери, архитектуралык-пландоо өнүктүрүү, мейкиндик-аймактык өнүктүрүү, шааркуруу мониторинги, шаардын кезметчи планы, илимий изилдөөлөр, шааркуруу ишин башкаруу, мейкиндик-аймактык пландоо.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын шаарлары.

Изилдөөнүн предмети: шаарлардын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүгүүсүнүн өз ара байланышкан процесстери.

Иштин максаты: Кыргызстандын шаарларын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн негизги принциптерин аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы: диссертацияда биринчи жолу Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүү принциптери иштелип чыкты; шаарларды өнүктүрүүнү жана Кыргызстандын жайгаштыруу системасын мезгилдештирүү сунушталды; шаарлардын архитектуралык-пландоо түзүмүнүн жана мейкиндик-аймактык өнүктүрүүнүн типологиясы биринчи жолу сунушталды.

Колдонуу аймагы изилдөөлөрдүн натыйжаларын Кыргызстандын шаарларынын келечектүү аймактык өнүктүрүү долбоорлорун иштеп чыгууда жана шааркуруу долбоорлорун ишке ашырууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации Омуркановой Айзаады Камчыбековны на тему: «Принципы архитектурно-планировочного и пространственно-территориального развития городов Кыргызстана» на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 05.23.22 – Градостроительство, планировка сельских населенных пунктов

Ключевые слова: принципы архитектурно-планировочного и пространственно-территориального развития, архитектурно-планировочное развитие, пространственно-территориальное развитие, градостроительный мониторинг, научные исследования, управление градостроительной деятельностью, пространственно-территориальное планирование.

Объект исследования: города Кыргызстана.

Предмет исследования: взаимосвязанные процессы архитектурно-планировочного и пространственно-территориального развития городов.

Цель работы: выявление основных принципов архитектурно-планировочного и пространственно-территориального развития городов Кыргызской Республики.

Полученные результаты и их новизна: в диссертации впервые разработаны принципы архитектурно-планировочного и пространственно-территориального развития городов Кыргызстана; предложена периодизация развития городов и системы расселения Кыргызстана; впервые представлена типология архитектурно-планировочной структуры и пространственно-территориального развития городов.

Рекомендации: результаты исследований могут быть использованы при разработке проектов перспективного территориального развития городов Кыргызстана и реализации градостроительных проектов.

SUMMARY

**Dissertations of Omurkanova Aizaada Kamchybekovna on the theme:
“Principles of architectural-planning and spatial-territorial development of
Kyrgyzstan cities” for the degree of candidate of architecture in the specialty
05.23.22 – Urban planning, planning of rural settlements**

Key words: architectural and planning structure, spatial and territorial development, master plan, compact structure, linear development, combined development, territory potential, urban planning monitoring, duty city plan, urban planning management, spatial and territorial planning, principles of architectural and planning and spatial and territorial development.

Object of research: cities of Kyrgyzstan.

Subject of study: interrelated processes of architectural planning and spatial-territorial development of cities.

Goal of the work: identification of the basic principles of architectural-planning and spatial-territorial development of cities of the Kyrgyz Republic.

Results and novelty. The dissertation for the first time developed the principles of architectural-planning and spatial-territorial development of cities in Kyrgyzstan; the periodization of urban development and the settlement system of Kyrgyzstan is proposed; the typology of architectural-planning structure and spatial-territorial development of cities is presented for the first time.

Recommendations: The results of the research can be used in the development of projects for the prospective territorial development of cities in Kyrgyzstan and the implementation of urban development projects